

اسلام و پژوهش‌های روان‌شناختی

سال هشتم، شماره اول، پیاپی ۱۷، بهار و تابستان ۱۴۰۱ (ص ۲۷-۴۹)

مؤلفه‌های نگرش به فرزندآوری و فرزندپروری بر اساس منابع اسلامی

Components of attitude towards childbearing and parenting based on Islamic sources

سعید شریف یزدی / کارشناسی ارشد روان‌شناسی اسلامی، مؤسسه آموزش عالی اخلاق و تربیت، قم، ایران.
محمد رضا جهانبگیرزاده قمی / استادیار مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، قم، ایران.
محمد رضا بنیانی / دکترای روان‌شناسی، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، قم، ایران.
معصومه سلطانی‌پور / کارشناسی ارشد، گروه ذهن، مغز و تربیت، پژوهشکده علوم شناختی، تهران، ایران.

Saeed Sharifyazdi / Master of Islamic Psychology, Institute of Higher Education of Ethics and Education, Qom, Iran.
s.sharif.y213@gmail.com

Mohammad Reza Jahangirzadeh Qomi / lecturer (Ph.D.) in psychology, Imam Khomeini Education and Research Institute, Qom, Iran.

Mohammadreza Bonyani / PhD in Psychology, Imam Khomeini Education and Research Institute, Qom, Iran.

Masoomeh Soltanipour / Master's degree, Department of Mind, Brain and Education, Research Institute of Cognitive Sciences, Tehran, Iran.

Abstract

Attitudes toward the family in the Case of childbearing and parenting in Iran have changed a lot in recent decades. The influence of the family and the proper performance of its roles, especially the transmission of values and culture of the community are influenced by the attitudes of members. Concern to the importance of the issue of childbearing / parenting and attitudes toward it, the researcher intends to extract the components of attitudes toward childbearing / parenting from religious sources and to explain and study them.

The research approach is qualitative-quantitative, meaning that in the qualitative part it is a method of content analysis of religious texts and in the quantitative part it is a descriptive survey method that is used to assess the validity of attitude components. In this study,

چکیده

نگرش نسبت به خانواده در حیطه فرزندآوری و فرزندپروری در ایران، طی دهه‌های اخیر تغییرات فراوانی داشته است. تأثیرگذاری خانواده و ایفای مناسب نقش‌های آن، به ویژه انتقال ارزش‌ها و فرهنگ جامعه تحت تأثیر نگرش‌های اعضا قرار می‌گیرد. با توجه به اهمیت موضوع فرزندآوری و فرزندپروری و نگرش به آن، محقق درصدد است، مؤلفه‌های نگرش به فرزندآوری/پروری را از منابع دینی استخراج کرده و به تبیین و بررسی آنها بپردازد. رویکرد پژوهش، کیفی- کمی بوده، به این معنا که در بخش کیفی از روش تحلیل محتوا و در بخش کمی، توصیفی از نوع پیمایشی است که برای سنجش روایی مؤلفه‌های نگرشی استفاده می‌شود. در این پژوهش ابتدا مفاهیم مرتبط با

first the concepts related to Childbearing / parenting and attitudes toward it were categorized and components related to attitudes toward Childbearing / parenting were extracted through coding methods (open, axial, and selective); Then, to assess the content validity of the components, the opinion of 8 experts in the field of religious sciences and psychology has been used. After evaluating the components by experts, 10 components have been approved.

Keywords: Attitude, Component, Childbearing, Parenting, Islamic Sources.

فرزندآوری/پروری و نگرش به آن مقوله‌بندی شده و از طریق روش کدگذاری (باز، محوری و گزینشی) مؤلفه‌های مرتبط با نگرش به فرزندآوری/پروری استخراج گردید؛ سپس برای سنجش روایی محتوایی مؤلفه‌ها از نظر ۸ تن از کارشناسان متخصص در حوزه علوم دینی و روان‌شناسی، بهره‌گرفته شده است. پس از ارزیابی مؤلفه‌ها توسط کارشناسان، تعداد ۱۰ مؤلفه مورد تأیید قرار گرفته است.

کلید واژه‌ها: نگرش، مؤلفه، فرزندآوری، فرزندپروری، منابع اسلامی.

مقدمه

امروزه خانواده به‌عنوان یک نظام یا سیستم مورد مطالعه و بررسی قرار می‌گیرد. رویکرد سیستمی بر این فرض استوار است که تمامی اعضای یک شبکه اجتماعی معین (مانند خانواده) می‌توانند به‌طور هم‌زمان بر یکدیگر تأثیر بگذارند. خانواده، شبکه‌ای از الگوهای ارتباطی است که در آن والدین و کودکان در فرایندی چندسویه با یکدیگر تعامل دارند. در محیط خانواده که در واقع جامعه‌ای محدود است، طرفین قادرند تأثیرات بس شگرفی بر یکدیگر بگذارند. (ساطوریان، ۱۳۹۹، ص ۹).

دین اسلام به‌عنوان مکتبی انسان‌ساز توجه و اهتمام فراوانی به خانواده نشان داده و آن را کانون تربیت و رشد و تعالی انسان برشمرده است. در قرآن و روایات، از فرزند با تعبیری چون: «نور چشم» (فرقان/۷۴)^۱، «زینت بخش زندگی» (کهف، ۴۶)^۲، «وسيله آزمایش بشر» (انفال/۲۸ و تغابن/۱۵)^۳، «میوه دل و روشنائی دیده» (نوری، ۱۴۰۸، ج ۱۳، ص ۱۱۳)^۴، «مایه خوشبختی» (عاملی، ۱۴۱۴، ج ۲۱، ص ۳۵۷)^۵، «کسی که انسان را یاری می‌کند» (همان)^۶،

۱. «وَالَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا هَبْ لَنَا مِنْ أَزْوَاجِنَا وَذُرِّيَّاتِنَا قُرَّةَ أَعْيُنٍ وَاجْعَلْنَا لِلْمُتَّقِينَ إِمَامًا».

۲. «الْمَالُ وَالْبَنُونَ زِينَةُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَالْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ خَيْرٌ عِنْدَ رَبِّكَ ثَوَابًا وَخَيْرٌ أَمَلًا».

۳. «وَاعْلَمُوا أَنَّمَا أَمْوَالُكُمْ وَأَوْلَادُكُمْ فِتْنَةٌ»؛ «إِنَّمَا أَمْوَالُكُمْ وَأَوْلَادُكُمْ فِتْنَةٌ وَاللَّهُ عِنْدَهُ أَجْرٌ عَظِيمٌ».

۴. قال رسول الله ﷺ: «أثمهم ثَمَرَةُ الْقُلُوبِ وَ قُرَّةُ الْأَعْيُنِ».

۵. «سَعِدَ امْرُؤٌ لَمْ يَبْثْ حَتَّى يَبْرَى خَلْقًا مِنْ نَفْسِهِ».

۶. «مِنْ سَعَادَةِ الرَّجُلِ أَنْ يَكُونَ لَهُ وُلْدٌ يَسْتَعِينُ بِهِمْ».

و نیز «مایه رحمت و غفران الهی» (همان) یاد شده است. بنابراین، فرزند عطیه و موهبتی الهی است که خود منشأ نعمت‌های بی‌شمار دیگر است. وجود فرزند، فضای خانه و خانواده را از خیر و برکت و مهر و محبت لبریز می‌کند، و رابطه معنوی و الهی والدین و فرزندان هر دو را از رحمت گسترده خداوند بهره‌مند می‌گرداند (مروجی طبرسی، ۱۳۹۰، ص ۳۴). به همین جهت است که در روایات متعدد، به فرزندآوری، تکثیر نسل و تعدد فرزندان توصیه فراوان شده است. پیام اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ می‌فرماید: «تَنَاصَحُوا تَكَثَّرُوا إِنِّي أَبَاهِي بِكُمْ الْأَمْرَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَ لَوْ بِالسَّقَطِ» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۰۰، ص ۲۲۰).

تأثیرگذاری خانواده و ایفای مناسب نقش‌های آن به‌ویژه انتقال ارزش‌ها و فرهنگ جامعه تحت تأثیر نگرش‌های اعضا قرار می‌گیرد (لطف‌آبادی، ۱۳۹۸، ص ۳۴). نگرش‌ها بخش اصلی هویت انسان هستند. دلایل اهمیت نگرش این است که بر افکار اجتماعی مؤثر است، نحوه تفکر و پردازش اطلاعات را تحت تأثیر قرار می‌دهد، به عنوان طرح ذهنی عمل می‌کند و به عبارت دیگر چارچوب‌های شناختی اطلاعات را در مورد مفاهیم، موقعیت‌ها و حوادث سازماندهی و نگهداری می‌کند و سرانجام بر فرایند رفتار اثر می‌گذارد (سالاری‌فر، ۱۳۸۵، ص ۱۰۹).

در مورد نگرش به فرزندان به‌طور کلی، تحقیقاتی انجام شده که به برخی اشاره می‌شود. هاشمی‌نیا و همکاران (۱۳۹۶) در پژوهشی با عنوان «بررسی نگرش زنان به ارزش فرزندان» به بررسی دیدگاه و نگرش زنان ۴۹-۱۵ ساله ساکن شیراز به فرزندان پرداختند. روش تحقیق به صورت پیمایشی است و اطلاعات با استفاده از پرسشنامه از نمونه‌ای ۴۰۰ نفری از زنان ساکن شهر شیراز جمع‌آوری شده است. موسوی و قافله‌باشی (۱۳۹۲) در پژوهشی با عنوان «بررسی جایگاه و نگرش به فرزندآوری در خانواده‌های جوان شهر قزوین» به بررسی جایگاه رفتار باروری در خانواده‌های جوان ایرانی و نگرش آنها به فرزندآوری، در میان گروهی از خانواده‌های جوان موجود در محدوده سنی ۳۸-۱۹ سال با استفاده از نمونه‌گیری سهمیه‌ای به شیوه تصادفی از مناطق مختلف شهر قزوین پرداخته است. یافته‌ها نشان داد عوامل اقتصادی بیش از سایر عوامل چون اعتقادی، فرهنگی و هویت شناختی - جسمانی بر نگرش منفی خانواده‌های جوان به فرزندآوری تأثیرگذار بوده است. باعزت و همکاران (۱۳۹۶) در مقاله‌ای به بررسی ویژگی‌های روان‌سنجی نسخه فارسی مقیاس نگرش به

باروری و فرزندآوری پرداخته‌اند. مقیاس نگرش به باروری و فرزندآوری توسط سودبرگ، لاندآگرین، کریستنسون و هیلدنیگسون^۱ تدوین شده و برای ارزیابی نگرش زنان نسبت به باروری و فرزندآوری استفاده می‌شود. نسخه لاتین این مقیاس سه خرده‌مقیاس و ۲۷ گویه دارد که به صورت لیکرت ۵ درجه‌ای نمره‌گذاری می‌شود و نسخه فارسی شامل ۱۲ گویه است. با توجه به وجود رابطه نیرومند بین گرایش به فرزندآوری با نگرش به فرزندآوری، از این مقیاس به عنوان ملاک برای بررسی روایی ملاکی مقیاس نگرش به باروری و فرزندآوری استفاده شد. در پژوهش‌های انجام شده با رویکرد اسلامی نیز می‌توان به پژوهش علوی و همکاران (۱۴۰۰) با موضوع ساخت و اعتباریابی پرسشنامه اولیه نگرش به فرزندآوری بر اساس منابع اسلامی اشاره کرد. هدف این پژوهش، ارائه پرسش‌نامه اولیه نگرش به فرزندآوری، براساس منابع اسلامی و تعیین ویژگی‌های روان‌سنجی (اعتبار و روایی) آن است. برای استخراج مؤلفه‌های نگرش به فرزندآوری، از روش تحلیل محتوا و برای بررسی ویژگی‌های پرسش‌نامه از روش پیمایشی استفاده شده است. در این پژوهش پنج مؤلفه باورهای منفی، باورهای مثبت، رشد و تعالی، لذت‌بری، امنیت‌خواهی از منابع اسلامی استخراج و مورد ارزیابی قرار گرفته است.

با توجه به بررسی‌های انجام شده بیشتر پژوهش‌ها موردی بوده و طبق رویکرد اسلامی و بر اساس منابع اسلامی انجام نشده است و تنها پژوهش علوی و همکاران (۱۴۰۰) به بررسی نگرش به فرزندآوری و ساخت پرسشنامه آن پرداخته و پنج مؤلفه را استخراج نموده است. در حالی که در پژوهش حاضر، مؤلفه‌های بیشتری در ابعاد سه‌گانه فضیلت، کارکردها و بایسته‌ها استخراج و مورد ارزیابی قرار گرفته است. همچنین علاوه بر حیطه فرزندآوری در پژوهش حاضر فرزندپروری نیز مورد ارزیابی و مؤلفه‌های مرتبط با آن از منابع اسلامی استخراج و مورد ارزیابی قرار گرفته است.

با توجه به اهمیت موضوع فرزندآوری و تربیت فرزندان و تأثیر آن بر خانواده‌ها و جامعه و از آنجا که نگرش به فرزندآوری و فرزندپروری بر اساس منابع اسلامی و با رویکرد دینی مورد پژوهش قرار نگرفته است، لذا در این پژوهش اقدام به شناسایی و استخراج مؤلفه‌های نگرش به فرزندآوری و فرزندپروری از منابع اسلامی شده است.

1. Soderberg, Lundgren, Christensson & Hildingsson.

روش

روش پژوهش بر مبنای شیوه گردآوری اطلاعات، کیفی- کمی بوده که در روش کیفی به صورت تحلیل محتوای و شناسایی آیات و روایات و در روش کمی از روش توصیفی- پیمایشی برای سنجش روایی مؤلفه‌ها استفاده شده است.

در این پژوهش جهت گردآوری داده‌ها، جستجوی نظام‌داری پیرامون شبکه مفاهیم مرتبط با خانواده و نگرش به آن در حیطه فرزندآوری/پروری، در منابع اسلامی صورت گرفت. در این بخش محقق، ابتدا بر اساس مدخل‌ها (مانند: ولد، صبی، ابن و بنت و هم‌خانواده‌های آنها) و سرفصل‌های منابع اسلامی، مفاهیمی که با موضوع فرزندآوری/پروری در کتب لغت و روان‌شناسی هم‌خوانی دارد را جمع‌آوری کرده است. اطلاعات و داده‌های اولیه از مطالعه دقیق آیات قرآن کریم و منابع و متون روایی مرتبط با موضوع از جمله نرم‌افزار جامع‌الاحادیث جمع‌آوری و استخراج گردید. پس از اینکه مطالعه آیات و احادیث و بررسی متون دینی و روایات به عمل آمد و پس از تشکیل خانواده حدیث از آیات و روایات مرتبط با موضوع فرزندآوری/پروری با رویکرد نگرشی، این اطلاعات مورد تحلیل قرار گرفت. سپس با استفاده از روش کدگذاری باز، محوری و گزینشی، مؤلفه‌های نگرشی استخراج گردید.

در مرحله بعد مستندات، مؤلفه‌ها در قالب فرمی جهت ارزیابی کارشناسی آماده‌سازی شد. مؤلفه‌های نگرشی در قالب فرم مشخص بین ۸ تن از کارشناسان متخصص در حوزه خانواده، با تحصیلات سطوح عالی حوزوی و مقطع دکترای روان‌شناسی منتشر شد. در این مرحله از متخصصین خواسته شد به بررسی و سنجش مؤلفه‌های استخراج شده پرداخته و میزان مطابقت آنها با مستندات ارائه شده را (در چهار درجه بسیار زیاد، زیاد، کم و بسیار کم) مشخص نمایند.

برای به‌دست آوردن میزان توافق کارشناسان و روایی محتوا از روش «CVI» برای تجزیه و تحلیل داده‌ها استفاده گردید و در صورتی که «CVI» به‌دست آمده از ۰.۷۹ بالاتر باشد، میزان روایی محتوا مورد تأیید خواهد بود (حاجی‌زاده و اصغری، ۱۳۹۰، ص ۳۹۵). در نهایت بعد از ارزیابی، تعداد مؤلفه‌های مطابق با مستندات در منابع اسلامی به ۱۰ مؤلفه رسید.

معیار درجه‌بندی کتب روایی، کتاب‌های حدیثی بر اساس ۱۲ ملاک رد و قبول کتب، در سه گروه رتبه‌بندی شده‌اند: کتاب‌های درجه «الف»: کتاب‌های مقبول و مورد اعتماد شیعیان است. کتاب‌های درجه «ج»: از گروه کتاب‌های ضعیف هستند که از آنها به‌عنوان مؤید استفاده شده است و کتاب‌های درجه «ب»: مابین دو گروه دیگرند و برای استناد،

صلاحیت نسبی دارند. از این رو به دلیل گستردگی روایات و قابل استنادتر شدن نتایج پژوهش حاضر از روایات منابع روایی تحقیق از کتب درجه «الف» انتخاب شده‌اند. البته در برخی موارد از منابع درجه «ب» و درجه «ج» به عنوان شاهد و مؤید استفاده شده است. بعد از بررسی‌های و جستجوهای لازم، نخست برای هر مؤلفه، روایات و آیات متناسب جمع‌آوری گردید و در نهایت روایات و آیات تکراری و مشابه حذف گردید و محقق به تجزیه و تحلیل آنها پرداخته است.

یافته‌های تحقیق

برای به دست آوردن مؤلفه‌های نگرش به فرزندآوری/پروری بر اساس منابع اسلامی از فرایند کدگذاری استفاده شده است. در این فرایند، نخست با استفاده از کدگذاری باز بر روی داده‌های (آیات و روایات) مربوط به مفاهیم متناظر با نگرش به فرزندآوری/پروری، این داده‌ها تجزیه و تحلیل شده و بر اساس کدگذاری محوری، مؤلفه‌ها به دست آمد. پس از کدگذاری محوری و استخراج مؤلفه‌ها، سه بعد جایگاه، کارکرد و بایسته‌ها به عنوان کدهای انتخابی شناسایی و دسته‌بندی شدند. در ادامه جدول مؤلفه‌ها ارائه و به تبیین آنها پرداخته می‌شود.

جدول ۱. مؤلفه‌های نگرش به فرزندآوری/پروری بر اساس منابع اسلامی

مؤلفه‌ها	ابعاد	حیطه
فضیلت	جایگاه	فرزندآوری
سعادت		
مهرورزی	بایسته‌ها	
وظیفه‌مداری (رعایت حقوق فرزند)		
تکریم و مدارا		
تعلیم و تربیت		
ولایت‌مداری و مدیریت		
مراقبت‌کنندگی	کارکرد	
امنیت و حمایتگری		
برکت		

با بررسی آیات و روایات به عنوان منابع مورد تحقیق در حیطه فرزندآوری و در بعد جایگاه دو مؤلفه بعد از عملیات کدگذاری استخراج و مشخص گردید. مؤلفه‌های بعد جایگاه عبارتند از: فضیلت و سعادت که در ادامه به تبیین و توضیح آنها پرداخته می‌شود:

فضیلت: در آموزه‌های اسلامی جایگاه ویژه‌ای برای فرزند مشخص و بیان شده است. داشتن فرزند و باقی گذاردن نسل برای هر مسلمانی امری پسندیده است. پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ می‌فرماید: «أَكْثَرُ وَالْوَلَدُ أَكْثَرُ بِكُمْ الْأُمَمَ عَدَا» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۲) بر تعداد فرزندان بیافزایید تا در روز قیامت به فزونی شما بر امت‌ها تفاخر کنم. در حدیثی دیگر، پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ می‌فرماید: «تَزَوَّجُوا فَإِنَّيْ مُكَاتِرٌ بِكُمْ الْأُمَمَ عَدَا فِي الْقِيَامَةِ حَتَّىٰ إِنْ السَّقَطَ لِيَجِيءُ مُحَبَّبًا عَلَىٰ بَابِ الْجَنَّةِ فَيَقَالُ لَهُ ادْخُلِ الْجَنَّةَ فَيَقُولُ لَا حَتَّىٰ يَدْخُلَ أَبْوَابُ الْجَنَّةِ قَبْلِي» (صدوق، ۱۳۶۳، ج ۳، ص ۳۸۳)؛ ازدواج نمایید، زیرا من در فردای قیامت به فزونی شما بر امت‌ها افتخار می‌کنم، تا جایی که فرزند سقط شده با انتظار و ناراحتی بر در بهشت می‌آید به او گفته می‌شود: وارد بهشت شو. در پاسخ گوید: خیر وارد بهشت نمی‌شوم؛ مگر این که پدر و مادرم پیش از من وارد شوند. این احادیث، به واسطه افتخار پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بر کثرت نسل مسلمین حتی بر فرزند سقط شده و مبارکی آن کودک سقط شده در قیامت برای والدینش بر فضیلت و مطلوب بودن فرزندآوری دلالت می‌کند.

در سوره کهف فرزند به عنوان زینت زندگی دنیا معرفی شده است و این خود نشان از جایگاه والای فرزند دارد: «الْمَالُ وَالْبَنُونَ زِينَةُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا» (کهف/۴۶). در حقیقت در این آیه، انگشت روی دو قسمت از مهم‌ترین، سرمایه‌های زندگی دنیا گذارده شده است که بقیه، به آن وابسته است، «نیروی اقتصادی» و «نیروی انسانی»؛ چراکه برای رسیدن به هر مقصودی از مقاصد مادی، حتماً این دو نیرو لازم است (مکارم شیرازی، ۱۳۸۷، ج ۱۲، ص ۵۶). در روایات معصومین عَلَيْهِمُ السَّلَام نیز توجه ویژه به فرزند در خانواده شده است. پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ می‌فرماید: «إِنَّ الْوَلَدَ الصَّالِحَ رِيحَانَةٌ مِنْ رِيحَانَةِ الْجَنَّةِ» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۶، ص ۳)؛ همانا فرزند شایسته، گلی از گل‌های بهشت است. حضرت صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ در روایتی دیگر می‌فرماید: «أَطْلُبُوا الْوَلَدَ وَالتَّمَسُّوهُ؛ فَإِنَّهُ قُرَّةُ الْعَيْنِ، وَرِيحَانَةُ الْقَلْبِ» (طبرسی، ۱۴۰۹، ج ۱، ص ۴۸۰). فرزند بخواهید و آن را طلب کنید؛ چرا که مایه روشنی چشم و شادی قلب است.

سعادت: دومین مؤلفه در بعد جایگاه، سعادت است. سعادت و خوشبختی در اسلام، تقرب جستن به خدا و رشد معنوی است؛ که با عبادت و بندگی خداوند محقق می‌شود. فرزندآوری یکی از مصادیق بندگی خداوند است و اهمیت فراوانی دارد. در منابع اسلامی

فرزند نشانه خوشبختی فرد دانسته شده و برای رسیدن به خوشبختی چه در دنیا و چه در آخرت توصیه به فرزندآوری شده است. امام صادق علیه السلام در حدیثی به نقل از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله می‌فرماید: «تَزَوَّجُوا فَإِنِّي مُكَاتِرٌ بِكُمْ الْأُمَمَ غَدًا فِي الْقِيَامَةِ حَتَّىٰ إِنَّ السَّقَطَ لَيَجِيءُ مُحْبَنَةً عَلَىٰ بَابِ الْجَنَّةِ فَيُقَالُ لَهُ أُدْخِلِ الْجَنَّةَ فَيَقُولُ لَا حَتَّىٰ يَدْخُلَ أَبُوَايَ الْجَنَّةَ قَبْلِي» (صدوق، ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۳۸۳)؛ همسر اختیار نمایید زیرا من فردای قیامت به بسیاری شما مباحثات می‌کنم تا آنجا که جنین نارسی که سقط شده با کمال غضب به در بهشت آید، و به او گویند به بهشت درآی، گوید: نه تا پدر و مادرم پیش از من وارد شوند. در روایات مرتبط با فرزندآوری یکی از نشانه‌های خوشبختی را داشتن فرزندی می‌دانند که از همه جهات به مرد شبیه باشد. امام باقر علیه السلام می‌فرماید: «مِنْ سَعَادَةِ الرَّجُلِ أَنْ يَكُونَ الْوَلَدُ يُعْرِفُ بِشَبْهِهِ وَخَلْقِهِ وَحَلْقِهِ وَشَمَائِلِهِ» (کلینی ۱۴۰۷ق، ج ۶، ص ۴)؛ از سعادت‌های مرد، این است که فرزندش در جسم و اخلاق و رفتار، به او شباهت داشته باشد.

بعد از تبیین مؤلفه‌های فضیلت و سعادت به توضیح مؤلفه‌های بعد بایسته‌ها پرداخته می‌شود:

مهرورزی: در آموزه‌های اسلامی و سیره اهل بیت علیهم السلام توصیه‌های فراوانی در مورد محبت به فرزندان و مهرورزی به آنها شده است. امام صادق علیه السلام در حدیثی به نقل از حضرت موسی علیه السلام می‌فرماید: «يَا رَبِّ، أَيُّ الْأَعْمَالِ أَفْضَلُ عِنْدَكَ؟ فَقَالَ: حُبُّ الْأَطْفَالِ، فَإِنِّي فَطَرْتُهُمْ عَلَىٰ تَوْحِيدِي، فَإِن أُمَّتُهُمْ أَدَخَلْتُهُمْ بِرَحْمَتِي جَنَّتِي» (شیخ حر عاملی، ۱۳۸۶ش، ص ۷۱) موسی بن عمران علیه السلام عرض کرد: پروردگارا! کدام عمل نزد تو برتر است. فرمود: دوست داشتن کودکان، زیرا فطرت آنان را بر توحید و یگانگی خود آفریدم و اگر آنان را بمیرانم با رحمتم داخل بهشت می‌گردانم. محبت به فرزند چنان حائز اهمیت است که حتی منجر به جلب رحمت الهی می‌شود. امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ عَزَّوَجَلَّ لَيَرْحَمُ الْعَبْدَ لِيَشَدَّةَ حُبِّهِ لَوْلَدِهِ» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۵، ص ۵۰). در حدیثی دیگر پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در مورد بوسیدن فرزندان می‌فرماید: «قَبِّلُوا أَوْلَادَكُمْ فَإِنَّ لَكُمْ بِكُلِّ قَبْلَةٍ دَرَجَةٌ فِي الْجَنَّةِ مَا بَيْنَ كُلِّ دَرَجَتَيْنِ خَمْسُمِائَةِ عَامٍ» (حر عاملی، ۱۳۸۶ش، ج ۱۵، ص ۲۰۳). فرزندان را ببوسید زیرا خداوند در برابر هر بوسه‌ای جایگاهی در بهشت به گستردگی مسافت پانصدساله به شما عنایت می‌کند.

محبت و دوست داشتن، خواسته طبیعی کودک است زیرا او کانون گرم و اطمینان بخشی می‌طلبد که در پرتو آن استعدادهايش شکوفا گردد. محبت به کودک جرأت و شجاعت و اعتماد به نفس می‌دهد و روحیه او را در برابر مشکلات قوی می‌سازد. درواقع

محبت و مهرورزی راه حل و داروی بسیاری از بیماری‌های روحی و حتی جسمی کودک است (مروجی طبسی، ۱۳۹۰، ص ۶۰).

وظیفه‌مداری (رعایت حقوق فرزند): در تعالیم اسلامی حقوقی برای فرزندان بر عهده پدر و مادر قرار داده شده است که این حقوق از بدو تولد مشخص و تبیین شده است. حقوقی را که اسلام برای فرزند تعریف و مشخص کرده را می‌توان در دو دسته حقوق مادی و حقوق معنوی تقسیم‌بندی نمود. ابتدا به توضیح و تبیین حقوق مادی فرزندان پرداخته می‌شود.

۱. نفقه: یکی از حقوق مادی فرزندان نفقه است که بر عهده پدر خانواده است تا نیازهای مادی فرزندان را از قبیل غذا، مسکن، لباس، بهداشت، طبابت و... فراهم نماید.

۲. ارث: طبق احادیث اسلامی والدین باید زمینه رشد اقتصادی فرزندان خود را پس از مرگ نیز در نظر بگیرند. در روایات اسلامی وارد شده که یکی از اصحاب پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ برای تقرب الهی اموال خود را به فقیران و مستمندان بخشید و پس از فوتش فرزندان وی در اثر فقر گدایی می‌کردند. پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ از شنیدن این داستان ناراحت شدند و پرسیدند او را در کجا دفن نمودید؛ جواب دادند در قبرستان مسلمانان. پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فرمودند: «أَمَا إِنِّي لَوَعِلْمْتُهُ مَا تَرَكْتُمْ تَدْفُنُونَهُ مَعَ أَهْلِ الْإِسْلَامِ تَرَكَ وَلَدَهُ يَتَكَفَّفُونَ النَّاسَ» (قمی، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۶۵۹). اگر می‌دانستم به شما اجازه نمی‌دادم او را در گورستان مسلمانان دفن کنید؛ زیرا حقوق فرزندان را نادیده گرفته است که اکنون گرفتار فقر شده‌اند. ظاهراً ناراحتی پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ به سبب تضییع حقوق فرزندان بوده است (پرچم و بوجاری، ۱۳۹۲، ص ۱۴۰).

اسلام علاوه بر حقوق مادی برای فرزندان حقوقی معنوی نیز مشخص نموده که این حقوق را می‌توان به قبل از تولد، زمان تولد و پس از تولد تقسیم‌بندی نمود:

۱. حقوق فرزندان قبل از تولد: اسلام برای داشتن نسل پاک و سالم مراقبت‌هایی را از قبل از تولد مورد توجه قرارداده است و تأکید دارد تولید مثل از راه مشروع و براساس سنت اسلامی باشد. پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ می‌فرماید: «أَنْظُرُوا فِي أَى شَيْءٍ تَضَعُ وَلَدَكَ فَإِنَّ الْعَرْقَ دَسَّاسٌ» (متقی هندی، ج ۳، ص ۴۴۳). دقت کنید که نطفه خود را در چه محلی مستقر می‌کنید؛ زیرا اخلاق والدین طبق قانون وراثت به فرزندان منتقل می‌شود. از جمله حقوق دیگر فرزندان قبل از تولد این است که زمان انعقاد نطفه فرزند حالات جسمی و روانی پدر و مادر از نظر شرعی و علمی مطلوب باشد زیرا همه این عوامل در تکوین کودک ویژگی جسمی و اخلاقی وی مؤثر است.

۲. حقوق فرزندان هنگام تولد: آموزه‌های اسلام حین تولد فرزندان نیز حقوقی را

مشخص نموده که به طور خلاصه اشاره می‌شود:

- شیر دادن فرزند: یکی از حقوقی که در حین تولد بر عهده مادر نهاده شده شیردادن فرزند است. شیر مادر سودمندترین و مناسب‌ترین غذا برای کودک است و با توجه به اینکه ساختار جسمی و روحی کودک در این دوران شکل می‌گیرد اسلام تأکید فراوانی بر این امر نموده است. امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «الرِّضَاعُ وَاحِدٌ وَعَشْرُونَ شَهْرًا فَمَا نَقَصَ فَهُوَ جُورٌ عَلَى الصَّبِيِّ» (صدوق، ۱۴۰۸، ج ۸، ص ۵۵۴). مدت شیردهی به کودک ۲۱ ماه می‌باشد و کمتر از آن ظلم به کودک است.

- انتخاب نام نیکو: نامی که برای فرزند انتخاب می‌شود نقش مهمی در شخصیت وی دارد، به این دلیل دین اسلام دستور می‌دهد حتی پیش از تولد فرزندشان نام نیکو برای انتن انتخاب کنند. حضرت علی علیه السلام می‌فرماید: «سَمُّوا أَوْلَادَكُمْ قَبْلَ أَنْ يُوَلَدُوا فَإِنَّ لَمْ تَدْرُوا أَلْذَكَرَ أَمْ الْأُنْثَى فَسَمُّوهُمْ بِالْأَسْمَاءِ الَّتِي تَكُونُ لِلذَّكَرِ وَالْأُنْثَى، فَإِنْ أَسْقَطَكُمْ إِذَا لَقَوْكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَمْ تُسَمِّوهُمْ يَقُولُ السَّقَطُ لِأَيِّهِ: الْأَسْمَتِي» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۶، ص ۱۹۳). فرزندان خود را قبل از اینکه به دنیا بیایند نام‌گذاری کنید، و اگر نمی‌دانید که مولود، پسر است یا دختر، او را به اسمی نام‌گذاری کنید که هم برای پسر مناسب است و هم برای دختر اگر بچه به صورت سقط از مادر جدا شود، روز قیامت به پدر خود می‌گوید: «چرا برای من نامی را انتخاب نکردی».

- رعایت سنت‌های حین تولد: اسلام برای حفظ نوزاد از آسیب‌ها و بلاهای جسمانی و روانی توصیه‌هایی نموده که عبارتند از: گفتن اذان و اقامه در گوش نوزاد، عقبه کردن، غسل نوزاد، ختنه کردن، کام برداشتن، تراشیدن موی سر و تصدق، ولیمه دادن و... که همگی آثار خاصی در روایات برای آن ذکر شده است (محمدی ری شهری، ۱۳۸۴).

۳. حقوق فرزندان پس از تولد: مسئولیت والدین در برابر فرزندانشان با تولد آنها به پایان نمی‌رسد بلکه می‌توان گفت مسئولیت اصلی آنها چه بسا بعد از تولد بیشتر و سخت‌تر می‌شود. از دیدگاه اسلامی مراحل رشد انسان پس از تولد به سه دوره متوالی تقسیم می‌شود. رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم: «الْوَالِدُ سَيِّدٌ سَبْعَ سِنِينَ وَ عَبْدٌ سَبْعَ سِنِينَ وَ وَزِيرٌ سَبْعَ سِنِينَ» (شیخ حر عاملی، ج ۲۰، ص ۴۷۶). فرزند و بچه، تا ۷ سالگی آقا و سرور است و ۷ سال بعدی عبد و بنده و ۷ سال بعدی وزیر است. اسلام از هیچ‌یک از این مراحل رشد و تعالی انسان غافل نبوده و در زمینه هر یک از مراحل دستورهایی داده است. امام سجاده علیه السلام درباره حقوق فرزندان می‌فرماید: «وَأَمَّا حَقُّ وَلَدِكَ فَإِنَّ تَعَلَّمَ أَنَّهُ مِنْكَ، وَ مُضَافٌ إِلَيْكَ فِي عَاجِلِ الدُّنْيَا بِخَيْرِهِ وَ شَرِّهِ، وَأَنَّكَ مَسْئُولٌ عَمَّا وَلِيَتْهُ مِنْ حُسْنِ الْأَدَبِ وَالذَّلَالَةِ عَلَى رَبِّهِ، عَزَّوَجَلَّ وَالْمَعُونَةَ عَلَى طَاعَتِهِ، فَاعْمَلْ فِي أَمْرِ عَمَلٍ مَنْ

يَعْلَمُ أَنَّهُ مُثَابٌ عَلَى الْإِحْسَانِ إِلَيْهِ، مُعَاقِبٌ عَلَى الْإِسَاءَةِ إِلَيْهِ» (صدوق، ۱۴۰۸، ج ۲، ص ۶۲۲). و اما حقی فرزندان این است که بدانی او از توست و با خوب و بدش در دنیا، منتسب به توست و بی گمان، تو درباره آنچه بر عهده ات است: خوب تربیت کردن او و او را به سوی خداوند عزوجل راهنمایی کردن و به فرمان برداری از او (خداوند) یاری کردن، مسئولی. پس در کار او، همانند کسی عمل کن که می داند برای نیکی کردن به او پاداش می گیرد و بر بدی کردن به او مجازات می شود.

تکریم و مدارا: مؤلفه بعدی در بعد بایسته ها تکریم و مدارا با فرزندان است. فرزندان در هر سنی که باشند برای خود شخصیت و احترام قائلند و دوست دارند به شخصیت آنها توجه شود و مورد تکریم قرار بگیرند (مروجی طبرسی، ۱۳۹۰، ص ۸۰). در روایات اسلامی و سیره پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ این تکریم فرزندان به خوبی نمایان است. پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حتی برای نوزاد شیرخواری که لباسشان را به واسطه بول کردن کثیف کرده بود احترام قائل بودند و بهترین نوع رفتار را داشته اند. در روایت است: «كَانَ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُؤْتِي بِالصَّبِيِّ الصَّغِيرِ لِيَدْعُو لَهُ بِالْبِرْكََةِ أَوْ يَسْمِيَهُ، فَيَأْخُذُهُ فَيَضَعُهُ فِي حِجْرِهِ؛ تَكْرِمَةً لِأَهْلِهِ، فَرُبَّمَا بَالَ الصَّبِيُّ عَلَيْهِ، فَيَصِيحُ بَعْضُ مَنْ رَأَهُ حِينَ بَالَ، فَيَقُولُ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: لَا تُزْرَمُوا بِالصَّبِيِّ، فَيَدْعُوهُ حَتَّى يَقْضِيَ بَوْلَهُ، ثُمَّ يَفْرَعُ لَهُ مِنْ دُعَائِهِ أَوْ تَسْمِيَتِهِ، وَيَبْلُغُ سُورًا أَوْ أَهْلِهِ فِيهِ، وَلَا يَرُونَ أَنَّهُ يَتَأَذَى بِبَوْلِ صَبِيهِمْ، فَإِذَا انْصَرَفُوا عَسَلَتْ نُوبُهُ بَعْدُ» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۶، ص ۲۴۰). معمولاً نوزاد را نزد پیامبر خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ می آوردند تا برای او، دعا کند یا بر او نام بگذارد. ایشان، او را می گرفت و به جهت تکریم خانواده اش، او را روی دامن خود می گذاشت. گاهی کودک به ایشان بول می کرد و برخی کسانی که هنگام بول کردن او را می دیدند، فریاد می کشیدند؛ ولی ایشان می فرمود: «بول کردن او را قطع نکنید» از این رو، او را رها می کردند تا بول او تمام شود. سپس، دعا کردن برای او یا نام گذاری او را به پایان می برد و خانواده اش را به خاطر فرزندان خیلی خوشحال می ساخت [، به گونه ای که] آنان مشاهده نمی کردند که ایشان از بول کردن کودکان ناراحت شده باشد. سپس، وقتی آنان می رفتند، لباس خود را می شست.

درک شرایط فرزندان و مدارای کودکان به حدی بود که حتی اهل بیت عَلَيْهِمُ السَّلَام در هنگام نماز به عنوان یک فریضه مهم الهی به آن توجه داشتند. امام صادق عَلَيْهِ السَّلَام در روایتی درباره سیره پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نسبت به کودکان و تکریم و مدارای آنها می فرماید: «صَلَّى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الظُّهْرَ وَالْعَصْرَ فَخَفَّفَ الصَّلَاةَ فِي الرَّكْعَتَيْنِ، فَلَمَّا انْصَرَفَ قَالَ لَهُ النَّاسُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ أَحَدَثَ فِي الصَّلَاةِ شَيْءٌ؟ قَالَ: وَمَا ذَاكَ؟ قَالُوا: خَفَّفْتَ فِي الرَّكْعَتَيْنِ الْأَخِيرَتَيْنِ! فَقَالَ لَهُمْ: أَمَا سَمِعْتُمْ صُرَاخَ الصَّبِيِّ؟!»

(کلینی، ۱۴۰۷ ق، ج ۶، ص ۴۸). پیامبر خدا ﷺ، نماز ظهر و عصر را خواند و دو رکعت [آخر] را سریع به جا آورد. [بعد از نماز] مردم به ایشان گفتند: ای پیامبر خدا! درباره نماز، چیز تازه‌ای آمده است؟ فرمود: «این [سؤال] به خاطر چیست؟ گفتند: دو رکعت آخر را سریع خواندید. فرمود: آیا صدای گریه کودک را نشنیدید؟ درواقع از سیره پیامبر اکرم ﷺ چنین استفاده می‌شود که نه باید از یاد خدا غافل بود و به نماز بی‌اعتنایی کرد و نه اینکه نسبت به کودکان و نیازهای آنها و مقتضیات سنی‌شان بی‌اهمیت و بی‌توجه بود.

تعلیم و تربیت: در اسلام، آموزش، پایه پرورش و دانش همراه با خودسازی و سازندگی است و بر اساس آموزه‌های دینی، بهترین فصل آموزش و پرورش یا همان تعلیم و تربیت، دوران کودکی است. (محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۵، ص ۱۳۱) پیامبر اکرم ﷺ می‌فرماید: «مَثَلُ الَّذِي يَتَعَلَّمُ فِي صِغَرِهِ كَالنَّقِشِ فِي الْحَجَرِ، وَمَثَلُ الَّذِي يَتَعَلَّمُ فِي كِبَرِهِ كَالَّذِي يَكْتُبُ عَلَى الْمَاءِ» (متقی هندی، ۱۴۰۹، ج ۱۰، ص ۲۴۹). حکایت کسی که در کودکی می‌آموزد، همانند نقش‌کندن بر سنگ است و حکایت کسی که در بزرگسالی می‌آموزد، همانند کسی است که بر آب می‌نویسد. در آموزه‌های اسلامی نه‌تنها توصیه و امر به تعلیم و تربیت و ادب‌آموزی شده بلکه آن را نیز یکی از حقوق والدین برشمرده‌اند. امام علی علیه السلام می‌فرماید: «مُرُوا أَوْلَادَكُمْ بِطَلَبِ الْعِلْمِ» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۱۱۰). فرزندان خود را به آموختن دانش وا دارید. امام سجاد علیه السلام در مورد مسئولیت تعلیم و تعلم فرزند می‌فرماید: «وَأَمَّا حَقُّ وَلَدِكَ فَإِنَّ تَعَلَّمَ أَنَّهُ مِنْكَ، وَمُضَافٌ إِلَيْكَ فِي عَاجِلِ الدُّنْيَا بِخَيْرِهِ وَشَرِّهِ، وَأَنَّكَ مَسْئُولٌ عَمَّا وَلِيَتْهُ مِنْ حُسْنِ الْأَدَبِ وَالذَّلَالَةِ عَلَى رَبِّهِ، عَزَّوَجَلَّ وَالْمَعُونَةَ عَلَى طَاعَتِهِ، فَاعْمَلْ فِي أَمْرِ عَمَلٍ مَنْ يَعْلَمُ أَنَّهُ مُثَابٌّ عَلَى الْإِحْسَانِ إِلَيْهِ، مُعَاقِبٌ عَلَى الْإِسَاءَةِ إِلَيْهِ» (صدوق، ۱۴۱۳ ق، ج ۲، ص ۶۲۲) و اما حق فرزندان این است که بدانی او از توست و با خوب و بدش در دنیا، منتسب به توست و بی‌گمان، تو درباره آنچه بر عهده‌ات است: خوب تربیت کردن او و او را به سوی خداوند عزوجل راهنمایی کردن و به فرمان‌برداری از او (خداوند) یاری کردن، مسئولی. پس در کار او، همانند کسی عمل کن که می‌داند برای نیکی کردن به او پاداش می‌گیرد و بر بدی کردن به او مجازات می‌شود. در تعالیم اسلامی در مورد مفاد آموزشی و تربیتی هم توصیه‌هایی بیان شده است. پیامبر اکرم ﷺ می‌فرماید: «أَدَّبُوا أَوْلَادَكُمْ عَلَى ثَلَاثِ خِصَالٍ: حُبِّ نَبِيِّكُمْ ﷺ، وَحُبِّ أَهْلِ بَيْتِهِ علیهم السلام، وَعَلَى قِرَاءَةِ الْقُرْآنِ» (متقی هندی، ۱۴۰۹ ق، ج ۱۶، ص ۴۵۶). فرزندان خود را با سه خصلت بار آورید: دوست داشتن پیامبرتان صلی الله علیه و آله، دوست داشتن اهل بیت علیهم السلام او و قرآن خواندن. و در حدیثی دیگر حضرت صلی الله علیه و آله می‌فرماید: «حَقُّ

الْوَالِدِ عَلَى وَالِدِهِ أَنْ يَعْلَمَهُ الْكِتَابَةَ، وَالسِّبَاخَةَ، وَالرِّمَامِيَةَ، وَأَنْ لَا يَرْزُقَهُ إِلَّا طَيِّبًا» (متقی هندی، ۱۴۰۹ق، ۴۵۳۴۰). حق فرزند بر پدرش این است که او را سواد و شنا و تیراندازی بیاموزد و جز روزی حلال خوراک او نکند.

به طور کلی اسلام درباره تعلیم و تربیت برای فرزندان به ویژه دوران کودکی اهتمام ویژه داشته و آن را یکی از حقوق والدین برشمرده و در مورد محتوای تعلیم و تربیت فرزندان هم سفارشات و راهنمایی‌های لازم را بیان نموده است.

ولایت‌مداری و مدیریت: خانواده یک واحد کوچک اجتماعی است و اداره آن مانند اجتماعی بزرگ به مدیریت و رهبری واحد نیازمند است؛ زیرا مدیریت مشترک زن و مرد در اجتماع خانواده بی‌معناست. با توجه به ویژگی‌های مردان که از کارکرد اقتدار برخوردارند، سازمان‌دهنده بهتری هستند و در مدیریت عواطف موفق‌ترند مسئولیت به عهده مردان نهاده شده است (خطیب، ۱۳۹۵، ص ۳۵). در آموزه‌های اسلامی مرد و پدر به عنوان مدیر اصلی خانواده معرفی شده است و در ارتباط با فرزندان نیز پدر حق ولایت دارد و بر فرزندان واجب است که مدیریت و ولایت پدر در خانواده را بپذیرند و تبعیت‌پذیری داشته باشند. امام علی علیه السلام این اطاعت‌پذیری را از حقوق پدر برشمرده و می‌فرماید: «فَحَقُّ الْوَالِدِ عَلَى الْوَالِدِ أَنْ يَطِيعَهُ فِي كُلِّ شَيْءٍ، إِلَّا فِي مَعْصِيَةِ اللَّهِ سُبْحَانَهُ» (سیدرضی، ۱۳۷۹ش، ج ۳۹۹). حق پدر بر فرزند، این است که از او در هر کاری جز معصیت خدا، فرمان‌برداری کند. در روایتی دیگر پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله مرد را سرپرست و مسئول زندگی می‌داند و به تبع لازمه این سرپرستی تبعیت اهل خانه و خانواده خواهد بود: «الرَّجُلُ رَأَى عَلَى أَهْلِ بَيْتِهِ وَهُوَ مَسْئُولٌ عَنْهُمْ» (دیلمی، ۱۳۸۷، ج ۱، ص ۸۴). مرد، سرپرست خانواده خویش است و درباره آنها باید پاسخگو باشد. روایات معصومین علیهم السلام نه تنها مرد را سرپرست و مدیر خانواده معرفی می‌کند بلکه توفیق سرپرستی بر اهل و عیال را نشانه سعادت و خوشبختی مرد می‌داند. امام صادق علیه السلام در این باره می‌فرماید: «مِنْ سَعَادَةِ الرَّجُلِ أَنْ يَكُونَ الْقِيمَ عَلَى عِيَالِهِ» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۴، ص ۱۳). از سعادت و نیک‌بختی مرد است که سرپرست خانواده خود باشد.

تعالیم اسلامی با سرپرست و مدیر قراردادن مرد در خانه و خانواده ضمن اینکه او را مسئول مدیریت خانواده و مراقبت از آنها قرار داده در مقابل از اهل و فرزندان خواسته تا تحت ولایت و سرپرستی پدر عمل کرده و اطاعت‌پذیری داشته باشند.

مؤلفه‌های بعد کارکرد: سومین بعد از ابعاد مورد بررسی مؤلفه‌های فرزندآوری/پروری بعد کارکردها می‌باشد که شامل سه مؤلفه مراقبت‌کنندگی، امنیت و حمایتگری و برکت می‌باشد.

مراقبت‌کنندگی: فرزندان از زمان تولد نیاز به مراقبت و حمایت ویژه دارند، چراکه آسیب‌پذیری آنها به سبب ضعف جسمی و روانی‌شان بیشتر است. تعالیم اسلامی در ضمن آداب تولد فرزند دستوراتی را جهت حفظ آنها از آسیب‌های جسمی و روانی بیان نموده‌اند. از منظر اسلامی، فرایند تربیت و تأمین سلامت روحی و جسمی فرزند پس از تولد با مراسم تحنیک و کام برداری و گفتن اذان اقامه در گوش کودک شروع شده، با تراشیدن موی سر و تصدق، ختنه، ولیمه، عقیقه و... ادامه می‌یابد (آقاتهرانی و حیدری کاشانی، ۱۳۸۹، ص ۲۸۹). رعایت هر یک از این آداب و دستورات تأثیر تکوینی ویژه‌ای در رشد و تربیت معنوی فرزندان داشته و او را در مقابل بسیاری از آسیب‌های فردی و اجتماعی که خیلی از آنها خارج از مدیریت والدین و تربیت آنها بوده حفظ می‌کند. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله می‌فرماید: «مَنْ وُلِدَ لَهُ مَوْلُودٌ فَلْيَوِّدْ فِي أُذُنِهِ الْيَمْنِي بِأَذَانِ الصَّلَاةِ وَلْيَقْمِ فِي الْيَسْرِي؛ فَإِنَّهَا عَصْمَةٌ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ» (کلینی، ۱۴۰۸، ج ۶، ص ۲۴) هر کس دارای فرزند می‌شود باید در گوش راست او اذان و در گوش چپش اقامه بگوید؛ چراکه اذان و اقامه گفتن در گوش نوزاد، دورکننده شیطان از نوزاد و و مصون‌کننده او از شر وسوسه‌های شیطانی است. یکی دیگر از سنت‌های تأکید شده تحنیک یا کام برداری نوزاد با تربیت سیدالشهداء و آب فرات یا آب باران است. تحنیک یعنی اندکی از آمیزه این دو را به کام نوزاد مالیدن یا در دهان او چکاندن. امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «حَنَّكُوا أَوْلَادَكُمْ بِتُرْبَةِ الْحُسَيْنِ عليه السلام؛ فَإِنَّهَا أَمَانٌ» (شیخ حر عاملی، ۱۳۸۶، ج ۱۰، ص ۴۱۰). فرزندان خود را با تربت حسین علیه السلام کام بگیرید؛ چراکه مایه امن و امان و ایمنی (جسم و جان کودک) است.

همان‌گونه که پزشکان و متخصصان کودک، برای ایجاد مصونیت در مقابل بیماری‌های جسمی، واکسن‌های متعددی را برای نوزاد از همان آغاز ولادتش لازم و ضروری می‌دانند، پیشوایان دین ما نیز با الهام از وحی الهی، ایجاد برخی مصونیت‌ها در روح و روان و حتی جسم نوزاد را به وسیله دعا و ذکر و تلقین و یکسری دستورات از همان ابتدای ولادت لازم و ضروری شمرده‌اند (آقاتهرانی و حیدری کاشانی، ۱۳۸۹، ص ۲۹۲).

امنیت و حمایتگری فرزندان: یکی از کارکردهای مهم فرزندان حمایتگری و امنیت بخشی آنها برای پدر و مادر می‌باشد. فرزند خوب و صالح می‌تواند کمک کار و پشت‌گرمی خوبی برای والدین بوده و در طول زندگی و به‌ویژه در ایام پیری والدین عصای دست آنها و یاریگر آنها باشد و این حمایتگری و امنیت بخشی در همه ابعاد اجتماعی، اقتصادی، عاطفی و ... قابل تطبیق است. در روایات معصومین علیهم السلام به این امر توجه شده و داشتن

فرزندى که کمک کار انسان باشد از نشانه‌های خوشبختی و سعادت شمرده شده است. امام سجاد علیه السلام می‌فرماید: «مِنْ سَعَادَةِ الرَّجُلِ أَنْ يَكُونَ لَهُ وَلَدٌ يَسْتَعِينُ بِهِمْ» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۶، ص ۲). از سعادت مرد، داشتن فرزندانى است که از آنها کمک می‌گیرد. امام حسن عسکری علیه السلام فرزند را بازو و یاور خوبى برای پدر و مادر می‌داند و برای یکی از اصحاب خود به نام عیسی بن صبیح این‌گونه دعا می‌کنند: «اللَّهُمَّ ارْزُقْهُ وَلَدًا يَكُونُ لَهُ عَضُدًا فَنِعْمَ الْعَضُدُ الْوَلَدُ». ثم قال: مَنْ كَانَ ذَا وَلَدٍ يُدْرِكُ ظُلَامَتَهُ إِنَّ الدَّلِيلَ الَّذِي لَيْسَ لَهُ وَلَدٌ» (شیخ حر عاملی، ۱۳۸۷، ج ۲۱، ص ۳۶). خدایا! به او فرزندى روزی کن که بازوی او باشد و چه خوب بازویی است فرزند! سپس فرمود: هرکس که دارای بازویی است حق پایمال شده‌اش را درخواهد یافت، خوار کسی است که بازویی ندارد.

برکت: در فرهنگ اسلامی فرزندآوری نه تنها موجب محدودیت و فقر و گرفتاری نمی‌شود، بلکه زمینه جلب رحمت و برکت الهی را در زمینه‌های مختلف فراهم می‌کند. فرزندآوری برکات و آثار مثبت فراوانی دارد که به برخی از آنها می‌پردازیم:

برکات روحی روانی: الف. یکی از مهم‌ترین عوامل ازدیاد شور و نشاط در زندگی مشترک تولد فرزند در خانواده است. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله می‌فرماید: «الْوَلَدُ الصَّالِحُ رِيحَانَةٌ مِنْ رِيحَانِ الْجَنَّةِ» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۶، ص ۳). فرزند صالح گلی از گل‌های بهشت است. همان‌گونه که گل‌های بهشتی باعث وجد و سرور اهل بهشت می‌شوند، فرزند صالح نیز موجب شادمانی و سرور والدین می‌گردد (پناهی، ۱۳۹۶، ص ۲۵).

ب. امیدبخشی به آینده: با ورود اولین فرزند به کانون خانواده دایره امیدها و آرمان‌های والدین افزایش می‌یابد. همچنان‌که فرزند در مقابل چشمان والدین می‌بالد و شکوفا می‌شود، بذره‌های امید نیز در دل پدر و مادر جوانه می‌زند و آرزوهای نوین منشأ حرکت و تلاش آنها برای تداوم حیات می‌گردد. چنین فرزندانى در سال‌های پیری والدین از آنان دستگیری می‌نمایند و آنها را تنها نمی‌گذارند؛ حال آنکه افراد بی‌فرزند معمولاً در دوران کهولت از احساس تنهایی رنج می‌برند. امام سجاد علیه السلام در صحیفه سجادیه می‌فرماید: «اللَّهُمَّ اشْدُدْ بِهِمْ عَضُدِي، وَأَقِمَّ بِهِمْ أَوْدِي، وَكَبِّرْ بِهِمْ عَدِي، وَزَيْنْ بِهِمْ مَحْضَرِي، وَأُحِي بِهِمْ ذِكْرِي، وَاكْفِنِي بِهِمْ فِي غَيْبَتِي، وَأَعِنِّي بِهِمْ عَلَى حَاجَتِي» (صحیفه سجادیه، دعای ۲۵). خدایا! وجودم را به آنان نیرومند و کجی‌ام را به وسیله آنان راست کن، تبارم را به آنان افزونی ده و مجلسم را به آنان زینت بخش و یادم را به آنان زنده دار و در نبود من کارهایم را به وسیله ایشان کفایت کن و مرا به سبب آنان بر روا شدن نیازم یاری ده.

برکات اقتصادی: یکی دیگر از آثار مثبت و برکات داشتن فرزند افزایش روزی و کسب درآمد است. امام صادق علیه السلام ضمن بیان سیره پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فرزند را عامل جلب روزی می‌داند: «عَنْ إِسْحَاقَ بْنِ عَمَّارٍ قَالَ: قُلْتُ لِأَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام الْحَدِيثُ الَّذِي يَرَوِيهِ النَّاسُ حَقٌّ أَنْ رَجُلًا أَتَى النَّبِيَّ صلى الله عليه وآله فَشَكَاَ إِلَيْهِ الْحَاجَةَ فَأَمَرَهُ بِالْتَّرْوِيحِ فَفَعَلَ ثُمَّ أَتَاهُ فَشَكَاَ إِلَيْهِ الْحَاجَةَ فَأَمَرَهُ بِالْتَّرْوِيحِ حَتَّى أَمَرَهُ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ فَقَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام [نَعَمْ] هُوَ حَقٌّ ثُمَّ قَالَ الرَّزُّقُ مَعَ النِّسَاءِ وَالْغِيَالِ» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۵، ص ۳۳۰). اسحاق بن عمار می‌گوید: به امام صادق علیه السلام عرض کردم: مردم می‌گویند مردی نزد رسول خدا صلی الله علیه و آله آمد و از فقر به او گلایه کرد و پیامبر صلی الله علیه و آله به او فرمود ازدواج کن و آن مرد بار دیگر نزد پیامبر صلی الله علیه و آله آمد و از فقر شکایت کرد و دوباره پیامبر صلی الله علیه و آله او را به ازدواج توصیه کرد تا بار سوم. آیا این روایت درست است؟ امام صادق علیه السلام فرمود: بله؛ درست است. سپس فرمود: رزق و روزی به همراه همسر و فرزند است.

برکات خانوادگی: والدین به لحاظ ایجاد شبکه ارتباطی جدید پس از تولد فرزند، جاذبه‌ها، دل‌مشغولی‌ها و سرگرمی‌های تازه‌ای می‌یابند که مرکز ثقل آن فرزند است. مشاهده ناتوانی‌های نوزاد، حس مسئولیت و شفقت را در والدین برمی‌انگیزد؛ در آموزه‌های دینی از فرزند به «جگرگوشه والدین» یاد شده است. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله می‌فرماید: «الْوَلَدُ كَيْدُ الْمُؤْمِنِ...» (نوری، ۱۴۰۸، ج ۱۵، ص ۱۱۲). از این رو آنها با کمک یکدیگر همه توان خویش را برای حمایت از او به کار می‌گیرند و حاضر نیستند به راحتی فرزند خود را با اختلاف یا طلاق آزوده خاطر کنند و این در استحکام و تداوم حیات خانواده نقش مثبتی دارد. از سویی دیگر تولد فرزند فرصتی برای تنوع بخشیدن به زندگی و رهایی از ملال و یکنواختی و دل‌تنگی می‌شود که این خود پویایی خانواده را به همراه خواهد داشت (آیت‌اللهی و دیگران، ۱۳۹۶، ص ۱۸۴).

بعد از به دست آوردن مؤلفه‌های نگرش به فرزندآوری و فرزندپروری بر اساس منابع اسلامی به منظور اطمینان بیشتر مؤلفه‌های به دست آمده به همراه مستندات در قالب یک فرم ارزیابی و سنجش در اختیار ۸ تن از کارشناسان حوزه‌ی روان‌شناسی قرار گرفت تا آنها را از لحاظ روایی محتوایی ارزیابی کنند. از آنها خواسته شد تا میزان تطابق مؤلفه‌ها با مستنداتشان را با یکی از چهارگزینه بسیار زیاد، زیاد، کم و بسیار کم مشخص کنند. نظرات کارشناسان به همراه نتایج آن در جهت تأیید یا رد هر مؤلفه در جدول زیر ارائه گردیده است.

جدول ۲. نتایج ارزیابی و سنجش مؤلفه‌های نگرش به فرزندآوری و فرزندپروری بر اساس منابع اسلامی

ردیف	مؤلفه	نظرات کارشناسان										نمره CVI	تأیید یا رد
		۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰		
۱	فضیلت	۴	۴	۴	۴	۴	۳	۴	۴	۴	۴	۱	تأیید
۲	سعادت	۴	۴	۴	۴	۴	۴	۴	۴	۴	۴	۱	تأیید
۳	مهرورزی	۴	۴	۴	۴	۴	۴	۴	۴	۴	۴	۱	تأیید
۴	وظیفه‌مداری	۴	۴	۴	۴	۴	۳	۴	۴	۴	۴	۱	تأیید
۵	تکریم و مدارا	۴	۴	۴	۴	۴	۴	۴	۴	۴	۴	۱	تأیید
۶	تعلیم و تربیت	۴	۴	۴	۴	۴	۴	۴	۴	۴	۴	۱	تأیید
۷	ولایت‌مداری و مدیریت	۴	۴	۴	۴	۴	۳	۴	۴	۴	۴	۱	تأیید
۸	مراقبت‌کنندگی	۴	۴	۴	۴	۴	۳	۴	۴	۴	۴	۱	تأیید
۹	امنیت و پشت‌گرمی	۴	۴	۲	۴	۴	۴	۴	۴	۴	۴	۰/۸۷	تأیید
۱۰	برکت	۴	۴	۳	۴	۴	۲	۴	۴	۴	۴	۰/۸۷	تأیید

بر اساس نتایج به‌دست‌آمده از نظرات کارشناسان، همه مؤلفه‌های استخراج شده از منابع اسلامی مورد تأیید کارشناسان قرار گرفت. زیرا در صورتی که «CVI» به‌دست‌آمده از ۷۹ درصد بالاتر باشد میزان روایی محتوا مورد تأیید خواهد بود و همه مؤلفه‌ها نمره بالای ۷۹ درصد را کسب کردند.

بحث و نتیجه‌گیری

در حیطه فرزندآوری و فرزندپروری، اسلام علاوه بر سفارش به فرزندآوری که رویکردی توحیدی دارد، آن را علاوه بر تداوم نسل، موجب نشر توحید و خداپرستی در جهان می‌داند و موضوع تربیت فرزند را از قبل از انتخاب همسر مورد توجه قرار داده است و توصیه‌ها و آداب متعددی را برای تربیت و تعلیم فرزندان بیان نموده، ولی در روان‌شناسی، تربیت از بدو تولد آغاز می‌شود.

هدف اصلی از انجام این پژوهش استخراج مؤلفه‌های نگرشی به خانواده در حیطه فرزندآوری/پروری از آیات و روایات و سنجش روایی مؤلفه‌های شناسایی شده است. مؤلفه‌های

استخراج شده از منابع اسلامی در ابعاد سه‌گانه جایگاه، بایسته‌ها و کارکردها تبیین شدند که در مجموع ۱۰ مؤلفه شناسایی و مورد تأیید کارشناسان حوزه دین و روان‌شناسی قرار گرفت. در بعد جایگاه، مؤلفه فضیلت و سعادت مورد بررسی قرار گرفت. در آیات و روایات تعبیری که در مورد فرزند به کار رفته نشان از جایگاه بالای فرزندان در دیدگاه اسلام است. در روایات فرزند به عنوان روشنی چشم و شادی قلب معرفی شده است (طبرسی، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص ۴۸۰). در منابع دینی فرزند علاوه بر اینکه خود موجب سعادت و خوشبختی والدینش می‌شود بلکه نشانه خوشبختی آنها نیز می‌باشد. امام باقر علیه السلام می‌فرماید: «مِنْ سَعَادَةِ الرَّجُلِ أَنْ يَكُونَ الْوَلَدُ يَعْرِفُ بِشَبَّهِهِ وَحَلْفِهِ وَخُلُقِهِ وَشَمَائِلِهِ» (کلینی ۱۴۰۷ق، ج ۶، ص ۴). در بعد بایسته‌ها، از انسان و به‌ویژه والدین فرزند خواسته شده که نیازهای عاطفی او را تأمین و به او محبت کرده و حقوقی را که برای او خداوند متعال مقرر نموده رعایت گردد که این حقوق هم شامل حقوق مادی و هم حقوق معنوی است. مؤلفه تکریم و مدارا بیان می‌دارد که فرزندان در هر سنی که باشند باید کرامت آنها حفظ شود و با توجه به ضعف روحی و جسمی باید مورد مدارا و مراعات ویژه قرار بگیرند. فرزندان در هر سنی که باشند برای خود شخصیت و احترام قائلند و دوست دارند به شخصیت آنها توجه شود و مورد تکریم قرار بگیرند (مروجی طبرسی، ۱۳۹۰، ص ۸۰). در اسلام، آموزش، پایه پرورش و دانش همراه با خودسازی و سازندگی است و بر اساس آموزه‌های دینی، بهترین فصل آموزش و پرورش یا همان تعلیم و تربیت دوران کودکی است (محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۵، ص ۱۳۱) پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله می‌فرماید: «مَثَلُ الَّذِي يَتَعَلَّمُ فِي صَغَرِهِ كَالنَّقِشِ فِي الْحَجَرِ، وَمَثَلُ الَّذِي يَتَعَلَّمُ فِي كِبَرِهِ كَالَّذِي يَكْتُبُ عَلَى الْمَاءِ» (متقی هندی، ۱۴۰۹، ج ۱۰، ص ۲۴۹). تعالیم اسلامی با سرپرست و مدیر قراردادن مرد در خانه و خانواده ضمن اینکه او را مسئول مدیریت خانواده و مراقبت از آنها قرار داده در مقابل از اهل و فرزندان خواسته تا تحت ولایت و سرپرستی پدر عمل کرده و اطاعات‌پذیری داشته باشند. در بعد کارکردها سه مؤلفه مراقبت‌کنندگی، امنیت و برکت معرفی و تبیین شد. فرزندان از زمان تولد نیاز به مراقبت و حمایت ویژه دارند چرا که آسیب‌پذیری آنها به سبب ضعف جسمی و روانی‌شان بیشتر است. تعالیم اسلامی در ضمن آداب تولد فرزند دستوراتی را جهت حفظ آنها از آسیب‌های جسمی و روانی بیان نموده‌اند. از منظر اسلامی، فرایند تربیت و تأمین سلامت روحی و جسمی فرزند پس از تولد با مراسم تحنیک و کام برداری و گفتن اذان اقامه در گوش کودک شروع شده، با تراشیدن موی سر و تصدق، ختنه، ولیمه، عقیقه و... ادامه می‌یابد (آقاتهرانی و حیدری کاشانی، ۱۳۸۹، ص ۲۸۹). اسلام با این نگرش، بستر تربیت صحیح را

برای فرزندان فراهم می‌کند تا به اقتضای ضعفشان مورد مراقبت و حمایت قرار بگیرند. اسلام علاوه بر این، به فرزند به عنوان یک کمک‌کار و پشتوانه می‌نگرد که می‌تواند در بسیاری از موقعیت‌های زندگی پشتوانه خوبی برای والدین باشد. در فرهنگ اسلامی فرزندآوری نه تنها موجب محدودیت و فقر و گرفتاری نمی‌شود بلکه زمینه جلب رحمت و برکت الهی را در زمینه‌های مختلف فراهم می‌کند که این برکت شامل برکت اقتصادی، جسمانی، روحی و خانوادگی می‌شود.

در این پژوهش بر اساس منابع اسلامی - آیات و روایات - به شناسایی و بررسی مؤلفه‌های نگرشی فرزندآوری و فرزندپروری پرداخته شده درحالی‌که در پژوهش‌های دیگر با توجه به مبانی روان‌شناسی مدرن ویژگی‌های نگرشی فرزندآوری را مورد پژوهش قرار داده‌اند؛ ضمن اینکه در این پژوهش سعی شده علاوه بر بررسی نگرش به فرزندآوری، مؤلفه‌های نگرشی به فرزندپروری نیز در منابع اسلامی شناسایی و تبیین شود تا دیدگاه جامع و کاملی را نسبت به فرزند ارائه دهد.

به طور کلی اسلام و آموزه‌های اسلامی طبق مؤلفه‌های بیان شده نگاه خاصی به فرزندآوری و تربیت فرزند داشته و با توجه به جایگاه و کارکردها انگیزه زیادی برای فرزندآوری ایجاد کرده و روش‌های فرزندپروری را نیز آموزش می‌دهد.

پیشنهاد می‌شود، در پژوهش‌های بعدی، راه‌های ارتقاء و تغییر نگرش با استفاده از فنون شناختی و رفتاری و تکنیک‌های عملی در افراد جامعه مورد تحقیق قرار گیرد.

منابع

• قرآن کریم

• صحیفه سجادیه

- آقانهانی، مرتضی و حیدری کاشانی، محمدباقر (۱۳۸۹)، *خانواده و تربیت مهدوی*، تهران: نشر اتود.
- آقاسی، محمد و فلاح مین باشی، فاطمه (۱۳۹۴)، نگرش جوانان ایرانی به انتخاب همسر، ازدواج و تشکیل خانواده. *ویژه نامه پژوهش‌نامه زنان*، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال ششم، شماره اول، ص ۱-۲۱.

• آمدی، عبدالواحد (۱۴۱۰)، *غررالحکم و درر الکلم*، قم: دارالکتاب الاسلامی.

• آیت الهی، زهرا (۱۳۹۹)، *مهارت‌های زندگی خانوادگی در آئینه آیات و روایات*، قم: نشر معارف.

• ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۶۳)، *من لایحضره الفقیه*، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

- ----- (۱۳۷۸)، *عیون اخبار الرضا*، تهران: نشر جهان.
- ابن شعبه حرانی (۱۳۷۶)، *تحف العقول*، قم: رهاورد خرد.
- اسعدی، سیدحسن (۱۳۸۷)، *خانواده و حقوق آن*، مشهد: به نشر.
- ایمان، محمدتقی و نوشادی، محمودرضا (۱۳۹۰)، «تحلیل محتوای کیفی»، *پژوهش*، سال سوم، شماره دوم.
- باعزت، فرشته و همکاران (۱۳۹۵)، «بررسی ویژگی‌های روان‌سنجی نسخه فارسی مقیاس نگرش به باروری و فرزندآوری»، *مجله دانشکده پرستاری و مامایی ارومیه*، دوره پانزدهم، ش ۱، ص ۳۷-۴۷.
- بستان، حسین (۱۳۹۲)، *جامعه‌شناسی خانواده با نگاهی به منابع اسلامی*، قم: نشر پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- پاینده، ابوالقاسم (۱۳۶۲)، *نهج الفصاحه*، تهران: نشر جاویدان.
- پرچم، اعظم و بوجاری، سهیلا (۱۳۹۱)، «جایگاه و حقوق فرزندان در اسلام»، *پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی*، سال بیستم، دوره جدید، شماره ۱۶، ص ۱۳۷-۱۶۷.
- پورشهسواری، فاطمه و علوی، سیدمحمدرضا (۱۳۸۶)، «نگرش جوانان نسبت به خانواده»، *مجله علوم تربیتی و روان‌شناسی*، دانشگاه سیستان و بلوچستان، سال چهارم.
- حاجی زاده، ابراهیم و اصغری، محمد (۱۳۹۰)، *روش‌ها و تحلیل‌های آماری با نگاه به روش تحقیق در علوم زیستی و بهداشتی*، تهران: جهاد دانشگاهی.
- حافظی، مجتبی و همکاران (۱۳۹۹)، «مدل مفهومی فرایندی مرکزیت بخشی نابهنجار به خود در منابع اسلامی»، *فصلنامه فرهنگ مشاوره و روان‌درمانی*، سال یازدهم، شماره ۴۲.
- حرانی، حسن بن علی (۱۴۰۴)، *تحف العقول*، قم: جامعه مدرسین.
- حر عاملی، محمدبن حسن (۱۴۱۴)، *تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه*، قم: مؤسسه آل بیت لاحیاء التراث.
- حسن زاده، رمضان (۱۳۹۲)، *روان‌شناسی خانواده، عشق و ازدواج (مدیریت خانواده)*، تهران: نشر ساوالان.
- حلی، ورام بن ابی فراس (۱۳۰۳)، *تنبیه الخواطر و نزهة النواظر*، تهران.
- خرم‌آبادی، بداله و عرفانی، نصراله (۱۳۸۹)، *روش پژوهش*، تهران: نشر چنار.
- دلاور، علی (۱۳۸۶)، *روش تحقیق در روان‌شناسی و علوم تربیتی*، تهران: نشر ویرایش.
- ----- (۱۳۹۱)، *مقیاس‌های سنجش نگرش*، تهران: روان.
- دیلمی، حسن بن محمد (۱۴۱۲)، *ارشاد القلوب*، قم: الشریف الرضی.
- رضویه، اصغر (۱۳۹۰)، *روش‌های پژوهش در علوم رفتاری و تربیتی*، شیراز: دانشگاه شیراز.

- رفیعی هنر، حمید (۱۳۹۷)، *الگوی درمانی خودنظم جویی برای افسردگی بر اساس منابع اسلامی: تدوین مدل مفهومی و طرح‌نمای درمان و امکان‌سنجی و نتایج اولیه آن*، پایان‌نامه دکتری، مؤسسه امام خمینی علیه‌السلام.
- ساطوریان، سیدعباس (۱۳۹۹)، *چند دانه یاقوت: فرزندخواهی و فرزندآوری*، قم: نشر مؤسسه امام خمینی علیه‌السلام.
- سالاری فر، محمدرضا (۱۳۸۵)، *خانواده در نگرش اسلام و روان‌شناسی*، قم: نشر پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- سرمد، زهره؛ بازرگان، عباس و حجازی، الهه (۱۳۹۶)، *روش‌های تحقیق در علوم رفتاری*، تهران: نشر آگه.
- سمرقندی، نصر بن محمد (بی تا)، *تنبيه الغافلین فی الموعظة بأحادیث سید الأنبیاء والمرسلین*، لبنان: مؤسسه الکتب الثقافیه.
- شریف الرضی، محمد بن حسین (۱۴۱۴)، *نهج البلاغه*، قم: نشر هجرت.
- شکوهی یکتا، محسن؛ شهبانیان، آمنه و پرند، اکرم (۱۳۹۱)، *روان‌شناسی خانواده*، تهران: نشر تیمورزاده-طیب.
- صفوریایی، محمد مهدی (۱۳۸۸)، «ساخت و اعتباریابی پرسش‌نامه سنجش کارآمدی خانواده از دیدگاه اسلام»، *روان‌شناسی و دین*، سال دوم، شماره پنجم.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۴۱۷)، *المیزان فی تفسیر القرآن*، قم: انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- طبرسی، حسن بن فضل (۱۳۷۷)، *مکارم الاخلاق*، قم: نشر شریف رضی.
- علوی، سیداسماعیل و همکاران (۱۳۹۸)، «ساخت و اعتباریابی پرسشنامه اولیه نگرش به فرزندآوری بر اساس منابع اسلامی»، *روان‌شناسی و دین*، شماره سوم، پیاپی ۵۵، ص ۷-۲۴.
- قمی، عباس (۱۴۰۱)، *سفینه البحار*، قم: نشر اسوه.
- کریمی، یوسف (۱۳۸۶)، *روان‌شناسی اجتماعی: نظریه‌ها، مفاهیم و کاربردها*، تهران: نشر ارسباران.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷)، *الکافی*، قم: نشر دارالحدیث.
- متقی هندی، علی بن حسام الدین (۱۴۱۳)، *کنز العمال*، بیروت: مؤسسه الرساله.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳)، *بحار الانوار*، بیروت: دار احیاء التراث العربیه.
- مروجی طبرسی، محمدجواد (۱۳۹۰)، *حقوق فرزندان در مکتب اهل بیت علیهم‌السلام*، قم: نشر بوستان کتاب.
- محمدی ری شهری، محمد: باهمکاری عباس پسندیده، ترجمه: حمیدرضا شیخی (۱۳۹۱)، *حکمت نامه کودک*، قم: سازمان چاپ و نشر دارالحدیث.

- محمدپور، احمد (۱۳۹۸)، **ضد روش: زمینه‌های فلسفی و رویه‌های عملی در روش‌شناسی کیفی**، قم: لوگوس.
- مطهری، مرتضی (۱۳۹۴)، **تعلیم و تربیت در اسلام**، تهران: نشر صدرا.
- مفید، محمد بن محمد بن نعمان (۱۴۱۰)، **المقنعه**، قم: نشر اسلامی.
- مکارم شیرازی، ناصر و جمعی از نویسندگان (۱۳۸۷)، **تفسیر نمونه**، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- مهربابی، امیرحمزه و همکاران (۱۳۹۰)، **معرفی روش‌شناسی نظریه داده بنیاد برای تحقیقات اسلامی**، تهران: مدیریت فرهنگ اسلامی.
- موسوی، سیده فاطمه و مهدیه سادات قافله باشی (۱۳۹۲)، «بررسی جایگاه و نگرش به فرزندآوری در خانواده‌های شهر قزوین»، **مطالعات زن و خانواده**، دوره اول، ش ۲، ص ۱۱۱-۱۳۴.
- مینتزی، استیون و کلوق، سوزان (۱۳۸۶)، «جایگاه خانواده در غرب، ترجمه مرتضی مداحی»، **معرفت**، شماره ۱۱۶.
- نادری، عزت اله و سیف نراقی، مریم (۱۳۸۸)، **روش‌های تحقیق و چگونگی ارزشیابی آن در علوم انسانی**، تهران: ارسباران.
- نوری، حسین (۱۴۰۸)، **مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل**، قم: مؤسسه آل بیت لاحیاء التراث.
- نیلفروشان، پرپسا، نویدیان، علی و عابدی، احمد (۱۳۹۲)، «بررسی ویژگی‌های روان‌سنجی مقیاس نگرش به خانواده»، **روان‌پرستاری**، دوره ۱، شماره یک.
- هاشمی‌نیا، فاطمه و همکاران (۱۳۹۵)، «بررسی نگرش زنان به ارزش فرزندان (مورد مطالعه: زنان ۴۹-۱۵ ساله شهر شیراز)»، **جامعه‌شناسی کاربردی**، سال ۲۸، شماره ۶۷، شماره سوم، ص ۶۱-۷۸.
- سایت رسمی سازمان ثبت احوال کشور (www.sabteahval.ir).
- Amoto PR, Rogers SJ. Do attitudes toward divorce affect marital quality? **Journal of Family Issues**. 1999; 20: 69-86.
- David J. Kavanagha, U, Paul O'Halloranb, Vijaya Manicavasagar c, Dianne Clarkd, Olga Piatkowskae, Chris Tennant f, Alan Rosen. (1997). The family attitude scale: reliability and validity of a new scale for measuring the emotional climate of families. **Psychiatry Research** 70. 185-195
- Julie. L and Lee A. Rosén. (2018). Marital Attitude Scale/The Marital Scales. **www.researchgate.net**.
- Longman Advanced American Dictionary, (2007), **Director Della Summers, pearson Longman**.

- *Oxford English Dictionary* (2009)
- Pagliaro, S. and Kent K. (2001). Youth Development, Strengthening Prevention strategies. *www.Advocates For Youth.org*
- Teseng, Vivian. (2005). Family interdependence and academic adjustment. *Journal of child development*, 15(3), 966-983
- Trent K, South SJ(1992). Sociodemographic status, parental background childhood family structure, and attitudes towards family formation. *Journal of Marriage and the Family*. 54: 427-439
- Shakeel, ahmad (2003). *Muslim Attitude Towards Family Planning*.